Quarterly Journal of Nahj ul-Balagha Research
Vol. 13, No. 52, Winter 2026
DOI: 10.22084/nahj.2026.32558.3296

# A Semiotic Analysis of the Character of the Pious in the Sermon of Hammām in Nahj ul-Balagha (Based on Philip Hamon's Theory)

**(Research Articl)**

Faroogh Nemati[1*], Seyyed Sadr al-Din Mahmoudi[2]

**Submission Date:** 11 May 2025 **Revision Date:** 7 July 2025
**Acceptance Date:** 19 November 2025
**(Page 127-154)**

**Abstract**

Semiotics, as a discipline concerned with the analysis of signifying systems, provides a deeper understanding of the mechanisms involved in meaning production in religious and literary texts. Philip Hamon's theory, by conceptualizing character as a semiotic structure composed of the *signifier*, the *signified*, and the *levels of character analysis*, offers an appropriate framework for examining how characters are represented in different texts. The Sermon of Hammām in *Nahj ul-Balagha*, which presents a comprehensive and multi-layered portrayal of the pious (al-muttaqūn), is among the texts suitable for analysis through this approach. In this sermon, the character of the pious is formed through linguistic, descriptive, functional, and value-based signs, and is depicted as a collective character with a coherent structure. Using a descriptive–analytical method and relying on Hamon's semiotic model, the present study examines the character-forming signifiers, their semantic signifieds, and the way these signs are organized in constructing the character of the pious. The findings indicate that in Sermon of Hammām, Imam Ali (peace be upon him) creates a network of spiritual, ethical, and behavioral signs through which he presents a model of the ideal personality and the

1. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran
2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies Education, Farhangian University, Tehran, Iran
*: Corresponding Author: **Email:** faroogh.nemati@pnu.ac.ir

**How to cite this article:** Nemati, F., & Mahmoudi, S. S. (2026). Semiotic Analysis of the Character of the Pious in the Sermon of Hammām in Nahj al-Balagha Based on Philip Hamon's Theory. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 13(52), 127-154. https://doi.org/10.22084/nahj.2026.31656.3229

desirable human being in Islamic thought, whose elements are interconnected within a meaningful structural relationship. Therefore, Sermon of Hammām is not merely a collection of moral attributes but rather a semiotic text that represents and constructs the spiritual–social character of the pious.

**Keywords:** Nahj ul-Balagha, Imam Ali (PBUH), Sermon of Hammām, Semiotics, Philip Hamon, Character of the Pious.

## Extended Abstract

### 1.Introduction

Sermon 193 of *Nahj ul-Balagha*, i.e., "Hammam" or "Muttaqin" sermon, is a seminal moral discourse delivered at Hammam's request. It comprehensively delineates the attributes of the pious across individual, social, material, and spiritual dimensions. As noted by Mohammad-Qasemi (2008), Imam Ali beautifully unveils the souls of the pious, evoking spiritual turmoil in receptive listeners who compare themselves to these ideals.

Despite its prominence, scholarly focus has primarily remained on its moral and educational teachings, largely neglecting linguistic, structural, or semiotic perspectives. Semiotics, as an interdisciplinary field, offers tools to analyze meaning-making mechanisms and signifying relations, providing deeper insight into character representation.

This study employs a descriptive-analytical method, grounded in Philippe Hamon's semiotic theory of character, to address how the "pious" personality is constructed and represented within the sermon. By identifying character-defining signifiers and signifieds, the present study aims to elucidate their semantic structures and their role in shaping the ultimate portrait of the Muttaqin.

### 2. Theoretical framework

Semiotics, as a major approach in contemporary literary criticism, examines the mechanisms of meaning production and the systems of signification within texts, revealing their hidden layers of meaning and underlying semiotic structures. Within this field, Philippe Hamon's theory of character semiotics, which distinguishes between the levels of "signifier," "signified," and "signifying functions," provides an analytical framework for examining how characters are constructed and represented in texts. Applying this approach to the analysis of the 'Hammam' sermon

can demonstrate how the collective character of the "pious" is constructed and endowed with meaning through a network of linguistic, descriptive, and behavioral signs.

The significance of the present study, therefore, lies in its application of Philippe Hamon's semiotic theory to a rereading of the Hammam sermon from a new perspective, seeking to uncover the semiotic structure underlying the construction of the pious as a collective character. In addition to expanding literary scholarship on *Nahj ul-Balagha*, this approach can contribute to a deeper understanding of modes of expression and character representation in religious texts, while strengthening the connection between contemporary literary studies and classical Islamic texts.

## 3. Method

Philippe Hamon examines the literary semiotics of character across three dimensions: character as signifier, character as signified, and levels of character analysis (Ameri et al., 1395 SH, p. 148). Character as signifier emphasizes the name, which holds particular importance within this dimension. According to Hamon, the proper name constitutes the character's principal signifier because it reveals the character's attributes and semiotic foundations. In addition to proper names, Hamon examines character as signifier through pronouns, emphasizing their rhetorical dimension. Pronouns, however, play a less significant role than proper names in the construction and formation of fictional characters. Proper names clearly distinguish characters from one another within a narrative; rhetorically, they also serve the purposes of reference, symbolism, and deviation from established norms (Ameri et al., 1395 SH, p. 149).

## 4. Conclusion

This research investigates the semiotics of the "Muttaqin" (the pious) character in the renowned "Hammam" sermon of *Nahj ul-Balagha*, yielding the following results:

-The Semantic Nucleus: The "Muttaqin" character in the Hammam sermon is not merely a word but the focal point of a network of diverse signifiers: linguistic, moral, behavioral, psychological, social, devotional, and discursive. This structural multiplicity transforms the signifier "Muttaqin" into a "semantic nucleus," whose signifieds are constructed gradually through Imam's deliberate arrangement. These findings align perfectly with Hamon's theory, which posits that a character acquires meaning only through the sequence of signifiers and the juxtaposition of

signs. Consequently, the "Muttaqin character" is a semiotic construct whose meaning is not derived from outside the text but is formed within it through a network of sequential signs.

- The Multi-layered Signified**:** The signified of the Muttaqin character is not simple, linear, or single-dimensional; rather, it is a multi-layered, networked structure. This signified originates in a moral layer, progresses through behavioral and external layers, reaches the level of self-restraint and sensory control, deepens within a monotheistic perception system, is enriched by psychological and spiritual states, embodies social relationships, attains pedagogical heights through devotion and interaction with the Quran, and finally culminates as a comprehensive existential horizon through eschatological certainty and the presence of the Unseen. In other words, the "Muttaqin" in the Hammam sermon is a human signified whose interior and exterior are ordered; their relationship with God is steadfast; their relationship with people is ethical; their speech is balanced, their heart is awake; their needs are modest, and their outlook is expansive. This comprehensiveness renders the Muttaqin character, within the logic of Hamon's semiotics, not merely a religious figure, but a complete semantic structure.
- Accumulation of Signs**:** The sermon constructs the Muttaqin character not through conceptual definition, but through the accumulation of behavioral, psychological, cognitive, and moral signs. This accumulation transforms the signifier "Muttaqin"—which might initially appear as a mere title—into a rich, vivid signified that presents a complete, multidimensional persona to the audience. Thus, at the level of the signified, the Muttaqin character represents not only a representation of a believer but a complete architectural blueprint of the "transcendent human" within Alawid logic.
- Synthesis of Dimensions**:** The Muttaqin character in the Hammam sermon is formed across various descriptive, active, discursive, psychological, social, cognitive, and existential levels. Each of these levels provides the reader with a set of signs through which the multilayered identity of this character is revealed. Consequently, analysis within Philippe Hamon's theoretical framework demonstrates that Imam Ali (AS), by utilizing a diverse network of linguistic and semantic signs, offers a comprehensive and multidimensional image of the pious human.

## References [in Persian]

-Ashouri, Nasim (1402/2023). Analysis and Investigation of Five Sermons from Nahj al-Balagha Based on Grice's Theory. MA Thesis. University of Kashan.
- Ahmadi, Babak (1375/1996). Structure and Interpretation of the Text. Vol. 1. 3rd ed. Tehran: Markaz.
- Estoon, Elaine and Savanna, George (1382/2003). "Semiotics of Character". Translated by Davood Zinloo. Honar Magazine, No. 55, pp. 48-63.
- Asadi, Saeed and Farhang, Farbod (1389/2010). "Semiotics of the Names of Dramatic Characters in the Play 'Death of a Salesman'". Journal of Fine Arts - Dramatic Arts and Music, No. 39, pp. 13-23.
- Eghbali, Abbas; Hasanpour, Mahvash (1395/2016). "A Stylistic View of the Sermon of the Pious (Muttaqin)". Research Journal of Nahj al-Balagha, Year 4, No. 14, pp. 109-128.
- Barzegar, Fatemeh (1401/2022). Semiotics of the Character of 'Fitna-mongers' (Agents of Sedition) in Nahj al-Balagha Based on Philippe Hamon's Theory. MA Thesis. Supervisors: Parviz Ahmadzadeh and Maryam Bakhshi. Azarbaijan Shahid Madani University.
- Taslim Jahromi, Fatemeh (1400/2021). "An Analysis of the Character of Imam Ali (AS) in Safavid Era Poetry Based on Philippe Hamon's Theory". Alavi Research Journal, Year 12, No. 2, pp. 3-30.
- Dashti, Mohammad (1380/2001). Translation of Nahj al-Balagha. 1st ed. Tehran: Owj-e Elm.
- Dalbari, Seyed Mohammad (1395/2016). "Educational Implications of the Semantics of 'Heart' (Qalb) in the Holy Quran". Journal of Quran Interpretation and Language, No. 9, pp. 81-106.
- Dinesen, Anne Marie (1380/2001). An Introduction to Semiotics. Translated by Mozaffar Ghahreman. Abadan: Porsesh.
- Rezaei, Nafiseh (1393/2014). Semiotics of the Sermons of Nahj al-Balagha: 3 (Shaqshaqiyya), 193 (Muttaqin), 83 (al-Gharra), 109 (known as al-Zahra), and Sermon 176. MA Thesis. Supervisor: Seyed Reza Mirahmadi. University of Kashan.
- Rasouli, Hojjat; Omidipour, Vali (1396/2017). "Stylistic Analysis of the Hammam Sermon". Research Journal of Nahj al-Balagha, Year 5, No. 17, pp. 1-19.
- Zarghani, Seyed Mehdi; Akhlaghi, Elham (1391/2012). "Analysis of the Genre of 'Shat'hiyat' (Theosophical Paradoxes) Based on Speech Act Theory". Journal of Mystical Literature, Alzahra University, Year 3, No. 6, pp. 62-80.

- Sajoodi, Farzan (1390/2011). Semiotics: Theory and Practice. Tehran: Elm. (1395/2016). Applied Semiotics. Tehran: Elm.
- Sarafraz, Hassan (1390/2011). "Stuart Hall and Policing the Crisis: A Reading of the book 'Policing the Crisis'". Name-ye Farhang va Ertebatat, No. 1, pp. 141-160.
- Safavi, Kourosh (1401/2022). Introduction to Linguistics in Persian Literature Studies. 6th ed. Tehran: Elmi.
- Taherin, Ali-Bagher; Heidari, Zohreh (1393/2014). "The Semiotic Structure of the Character of Hazrat Maryam (AS) in the Holy Quran". Lisan Mobin Quarterly (Journal of Arabic Literature Research), Year 5, No. 15, pp. 45-64.
- Ameri, Mohammad Ali et al. (1395/2016). "Literary Semiotics of the Character of Pharaoh in the Holy Quran". Quranic-Literary Research Quarterly, Year 4, No. 2, pp. 144-165.
- Oreft-Pour, Zineh (1403/2024). Artistic Imagery of the Condemnation of the World in Ten Sermons of Nahj al-Balagha. 2nd ed. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Azimi-Fard, Fatemeh (1392/2013). Descriptive Dictionary of Semiotics. 1st ed. Tehran: Elmi.
- Carter, David (1395/2016). Literary Theory. 1st ed. Tehran: Parsik.
- Liaghatdar, Mohammad Javad (1392/2013). Education in Nahj al-Balagha: An Educational Perspective on the Topic of Moderation in the Hammam Sermon. 1st ed. Isfahan: University of Isfahan Press.
- Mohammad-Ghasemi, Hamid (1390/2011). Manifestations of the Art of Imagery in Nahj al-Balagha. 2nd ed. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Moghimi, Mohaddeseh et al. (1404/2025). "Semiotics of the Character of Hazrat Adam in the Holy Quran Based on Philippe Hamon's Theory". Narratology, Year 9, No. 18, pp. 290-333.
- Makaryk, Irena Rima (1393/2014). Encyclopedia of Contemporary Literary Theory. Translated by Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi. 5th ed. Tehran: Agah.

## References [In Arabic]

-Hamdawi, Jamil (2015). *Semiotic Trends*. Beirut: Arab Organization for Translation.
- Ayyashi, Mundhir (1429 AH). *Semiotics and the Science of the Text*. Damascus: Dar al-Mahabba.
- Hamon, Philippe (1990). *Semiology of Novelistic Characters*. Translated by Said Bengrad. (n. ed.). Morocco: Dar al-Kalam.

## References [In English]

-Saussure, Ferdinand de. (1916). *Cours de linguistique générale*. Publié par Charles Bally et Albert Sechehaye. Paris: Payot.

فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه
سال سیزدهم، شماره ۵۲، زمستان ۱۴۰۴
**DOI:** 10.22084/NAHJ.2026.32558.3296

**(مقاله پژوهشی)**

# تحلیل نشانه‌شناختی شخصیت متقین در خطبه همّام (بر پایه نظریه فیلیپ هامون)

فاروق نعمتی[۱*]، سیدصدرالدین محمودی[۲]

**دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۲/۲۱ بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۰۴/۱۶**
**پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸**
**(از ص ۱۲۷ تا ۱۵۴)**

## چکیده

نشانه‌شناسی به‌عنوان دانشی معطوف به تحلیل نظام‌های دلالتی، امکان فهم ژرف‌تری از سازوکارهای معنابخشی در متون دینی و ادبی فراهم می‌آورد. نظریه فیلیپ هامون، با تبیین شخصیت به مثابهٔ ساختاری نشانه‌ای متشکل از «دال»، «مدلول» و «سطوح تحلیل شخصیت»، چارچوبی مناسب برای بررسی چگونگی بازنمایی شخصیت‌ها در متون گوناگون ارائه می‌کند. خطبه همّام در نهج‌البلاغه، که تصویری جامع و چندلایه از «متقین» ارائه می‌دهد، از جمله متونی است که قابلیت تحلیل بر اساس این رویکرد را داراست؛ زیرا در آن، شخصیت متقین از خلال نشانه‌های زبانی، توصیفی، کنشی و ارزشی شکل می‌گیرد و به‌صورت یک شخصیت جمعی با ساختاری منسجم ترسیم می‌شود. این پژوهش با روش توصیفی–تحلیلی و اتکا بر الگوی نشانه‌شناختی هامون، به واکاوی دال‌های شخصیت‌ساز، مدلول‌های معنایی آنها و نحوهٔ سازمان‌یافتگی این نشانه‌ها در ساخت شخصیت متقین می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که امام علی(ع) در خطبه همّام با ایجاد شبکه‌ای از نشانه‌های معنوی، اخلاقی و رفتاری، الگویی از شخصیت آرمانی و انسان مطلوب در اندیشه اسلامی ارائه می‌کند که همه اجزای آن در پیوندی ساختاری و معنادار قرار دارند. بنابراین، خطبه همّام نه صرفاً مجموعه‌ای از صفات اخلاقی، بلکه متنی نشانه‌ای برای بازنمایی و ساخت شخصیت معنوی–اجتماعی متقین است.

**کلیدواژه‌ها:** نشانه‌شناسی، فیلیپ هامون، نهج‌البلاغه، امام علی (ع)، خطبهٔ همام، شخصیّت متقین.

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران
۲. استادیار گروه آموزشی معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران
*: نویسنده مسئول
**Email:** faroogh.nemati@pnu.ac.ir

## ۱. مقدمه

متون دینی و خطبه‌های بلیغ اسلامی، فراتر از ابعاد هدایتی و اخلاقی، سازه‌های هنری و ساختارهای زبانی منسجمی هستند که واکاوی آن‌ها با روش‌های نوین نقد ادبی، می‌تواند زوایای پنهان و لایه‌های معنایی عمیق‌تری از متن را آشکار سازد. در این میان، خطبه همام در نهج‌البلاغه به عنوان یکی از شاهکارهای بیانی، سرشار از توصیف‌های پویا و چندبعدی از سیمای پارسایان است که پتانسیل بالایی برای واکاوی‌های ساختارگرایانه دارد. استفاده از رویکردهای نشانه‌شناختی، به‌ویژه نظریه تحلیل شخصیت فیلیپ هامون که بر خروج شخصیت از حالت سنتی و تبدیل آن به یک دالّ متنیِ نشانه‌شناسانه تأکید می‌کند، ابزاری کارآمد برای تحلیل این خطبه است. این رویکرد به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا فرآیند خلق معنا و چگونگی بازنمایی نشانه–شخصیت متقین را در بستر متنی خطبه، از سطح توصیف‌های ظاهری به سطح کارکردهای نشانه‌شناختی ارتقا دهد و انسجام ساختاری این تصویرپردازی بی‌بدیل را به تصویر بکشد.

«نشانه»[1]در تعریفی کوتاه، «پیوند میان یک مفهوم و یک صورتِ صوتی است» (Saussur, 1916: 99)، و یا «به هر آنچه که بر غیر از خود دلالت کند» (عظیمی‌فرد، ۱۳۹۲: ۱۸۸) گفته می‌شود. اصطلاح «نشانه‌شناسی»[2] نیز «مطالعهٔ نظام‌مندِ همهٔ عواملی است که در تولید و تفسیر نشانه‌ها یا در فرایند دلالت شرکت دارند» (مکاریک، ۱۳۹۳: ۳۲۶)؛ به بیانی دیگر، نشانه‌های یک نظام زبانی یا غیرزبانی را تحلیل می‌کند و بر پایه دالّ، مدلول و دلالت استوار است. البته مراد از دال و مدلول، «دو تصور ذهنی‌اند که به نظام زبان تعلق دارند» (صفوی، ۱۴۰۱: ۳۴۴ به نقل از سوسور). این اصطلاح، در ارتباط نزدیکی با نظریهٔ «ساختارگرایی» مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ امّا باید توجّه داشت که «ساخت‌گرایی به طور مشخص، روشی تحقیقاتی است، در حالی که نشانه‌شناسی را می‌توان حوزه‌ای مطالعاتی توصیف کرد. حوزهٔ مطالعهٔ این علم، نظام‌های نشانه‌ای است» (کارتر، ۱۳۹۵: ۵۲).

شالودهٔ این دانش را فردینان دو سوسور[3] (۱۸۵۷– ۱۹۱۳)، زبان‌شناس سوئیسی و چارلز ساندرس پیرس[4] (۱۸۳۹– ۱۹۱۴) فیلسوف آمریکایی بنا نهادند (عیاشی، ۱۴۲۹ق: ۳۳). پایه‌های دانش نشانه‌شناسی شخصیّت و «کارکردهای شخصیّت، میراث مهم رویکردهای اولیهٔ ساخت‌گرایی و صورت‌گرایی بوده‌است؛ کاری که با پژوهش پراپ[5] دربارهٔ قصه‌های عامیانه آغاز شد و کاربرد روش نشانه‌شناسی را گسترش داد (استون و ساوانا، ۱۳۸۲: ۵۰). فیلیپ هامون[6] نشانه‌شناس فرانسوی از موفق‌ترین نظریه‌پردازان نشانه‌شناسی است که براساس مؤلفه‌های نام، کنش‌های گفتاری و رفتاری (کارکرد بازیگرانه) و توصیف،

1. sign
2. semiotics
3. Ferdinand de Saussure
4. Sanders Peirce Charles
5. Propp
6. Philip Hamon

به شناسایی شخصیّت پرداخته است. در حقیقت باید گفت که با تحلیل نشانه‌شناسی شخـــصیت، «به لایه‌های عمیق درونی شخص می‌توان پی برد» (تسلیم جهرمی، ۱۴۰۰: ۷).

خطبهٔ ۱۹۳ نهج‌البلاغه، معروف به خطبهٔ همّام یا متّقین، یکی از برجسته‌ترین و معـــروف‌ترین خطبه‌های نهج‌البلاغه در باب اخلاقی است که به درخواست و اصرار همّام، از قول مبارک امام علی(ع) نقل شده ا ست که در آن مؤلفه‌های بارز یک فرد متّقی در ابعاد مختلف بیان شده است و دربرگیرندهٔ زوایای مختلف زندگی فردی و اجتماعی، و مادّی و معنوی است. این خطبه را به اعتبار مضمون آن که توصیف متّقین یا پرهیزگاران است، «خطبه متّقین» و به اعتبار نام درخواست کنندهٔ ایراد خطبه، «خطبه همّام» نامیده‌اند. آن حضرت(ع) در این خطبه، «به زیبایی تمام از لایه‌های شفاف روحی پرهیزکاران پرده برمی‌دارد و حالات و روحیات آنان را چنان به نمایش می‌گذارد که دل‌های مستعد و چشمان بصیر، با رؤیت چنین تصاویری و مقایسهٔ آن با وضع خودشان، به تلاطم روحی می‌افتند و آتش حسرت، خرمنگاه وجودشان را مشتعل می‌سازد» (محمدقاسمی، ۱۳۸۷: ۲۳۸).

با وجود جایگاه برجستهٔ خطبهٔ همام، اما بخش قابل‌توجهی از پژوهش‌ها دربارهٔ آن، عمدتاً به شرح مفاهیم اخلاقی و تبیین آموزه‌های تربیتی پرداخته‌اند و کمتر رویکردهای زبان‌شناختی، ساختاری یا نشانه‌شناختی در تحلیل این خطبه به‌کار گرفته شده است. حال آن‌که نشانه‌شناسی به‌عنوان دانشی میان‌رشته‌ای، امکان تحلیل سازوکارهای تولید معنا و روابط دلالتی موجود در متن را فراهم می‌آورد و می‌تواند به فهم عمیق‌تری از شیوهٔ بازنمایی شخصیت و نظام دلالتی آن بینجامد.

از میان نظریه‌های نشانه‌شناختی شخصیت، الگوی فیلیپ هامون جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا با تقسیم‌بندی شخصیت به سه سطح «دال»، «مدلول» و «سطوح تحلیل شخصیت»، امکان مطالعه ساختار نشانه‌ای شخصیت و سازوکارهای معنابخشی آن را در متون ادبی فراهم می‌سازد. کاربست این نظریه در تحلیل خطبه همّام می‌تواند لایه‌های پنهان مربوط به چگونگی ساخت و بازنمایی «شخصیت متقین» را آشکار سازد؛ شخصیتی که در این خطبه نه به‌صورت مفهومی انتزاعی، بلکه همچون یک شخصیت جمعی و ساخت‌مند ترسیم شده است. به بیان دیگر، امام علی(ع) در این خطبه با بهره‌گیری از شبکه‌ای از نشانه‌های اخلاقی، کنشی، توصیفی و معنوی، تصویری منسجم از انسان مطلوب در اندیشه اسلامی ارائه می‌کند که می‌توان آن را در چارچوب تحلیل شخصیت ادبی نیز بررسی نمود.

از این منظر، جستار حاضر می‌کوشد با روش توصیفی–تحلیلی و با تکیه بر نظریه نشانه‌شناسی شخصیت هامون، به این پرسش اصلی پاسخ دهد که: شخصیت متقین در خطبه همّام چگونه و از طریق چه سازوکارهای نشانه‌ای ساخته و بازنمایی می‌شود؟؛ و تلاش دارد ضمن بررسی دال‌ها و مدلول‌های شخصیت‌ساز در متن خطبه، ساختار معنایی و نقش دلالی هر یک را در شکل‌گیری تصویر نهایی از متقین تبیین کند.

### ۱-۱. بیان مسئله

با نگاهی به اثر وزین نهج‌البلاغه، می‌توان دریافت که این شاهکار سترگ معرفتی، «آکنده از نشانه‌های سبکی به مثابهٔ دال است و واکاوی و تحلیل سبکی این اثر گرانسنگ، مدلول یا پیام‌های نهفته در ورای متن‌هایش را آشکار می‌کند» (اقبالی و حسن‌پور، ۱۳۹۵: ۱۱۱). در این میان، خطبه همّام از برجسته‌ترین بخش‌های نهج‌البلاغه است که در آن تصویر منسجم و نظام‌مند از «شخصیت متقین» ارائه می‌شود. این متن به‌سبب ساخت فشرده، گزینش دقیق نشانه‌های توصیفی و ترکیب پیچیده عناصر زبانی، ظرفیت قابل‌توجهی برای تحلیل ادبی- نشانه‌شناختی دارد. با این حال، اغلب پژوهش‌های انجام‌شده درباره خطبه همّام، بر جنبه‌های اخلاقی، عرفانی یا تربیتی آن تمرکز داشته‌اند.

نشانه شناسی، بررسی نحوهٔ شکل‌گیری و تولید معنا بر مبنای نظام‌های نشانه‌ای است. نشانه‌شناس، نشانه‌ها را نه در خلأ، بلکه در بستر متون و گفتمان‌های مختلف بررسی می‌کند (موحد مجد و دیگران، ۱۳۹۴: ۳۷). نشانه‌شناسی، بررسی فرآیند تولید و بازتولید جریان معنا در تمام اشکال ارتباطات است (سجودی، ۱۳۹۰: ۱۲۸). نشانه‌شناسی در بستر ساختارگرایی متولد شده است و ما را قادر می‌سازد که متون و فرهنگ فردی و جمعی را مجموعه‌ای از نشانه‌ها بدانیم که تحلیل آنها می‌تواند راهی برای درک ساختارهای معنایی فرهنگ باشد (سرافراز، ۱۳۹۰: ۹۷).

یکی از کسانی که با حفظ اصول نشانه‌شناسی، آن را در عنصر شخصیت به کار برد، فیلیپ هامون، نشانه‌شناس فرانسوی است. هامون در مقاله‌ای که با عنوان«وضعیت نشانه‌شناسی شخصیت»[1] ارائه کرد، آراء و نظرات خود را پیرامون نشانه‌شناسی شخصیت بیان نمود. او نظریهٔ نشـــانه‌شناسی شخصیت را پایه‌گذاری کرده است که در آنجا یک شخصیت متن را از جنبه‌های گوناگونی مانند انواع شخصیت، مدلول شخصیت، سطوح توصیف شخصیت و دال شخصیت، مورد بررسی نشانه‌شناختی قرار می‌دهد تا بدین‌صورت، ابعاد گستردهٔ شخصیت در متن، واکاوی شود و فهم بهتری از متونی که بر مبنای شخصیت بنا شده به‌دست آید (به نقل از: مقیم و دیگران، ۱۴۰۴: ۲۹۷).

نظریه نشانه‌شناسی شخصیت فیلیپ هامون –که شخصیت را نظامی متشکل از شبکه‌های دال‌ها، مدلول‌ها و سطوح دلالتی می‌داند، امکان تحلیل ساخت شخصیت در متون ادبی را براساس روابط دلالتی و سازمان زبانی فراهم می‌کند. براساس این نظریه، شخصیت امری برساخته و حاصل هم‌نشینی و جانشینی مجموعه‌ای از نشانه‌های توصیفی، کنشی، ارزشی و گفتمانی است و معنای آن نه در یک ویژگی منفرد، بلکه در ساختار کلی شبکه نشانه‌ها شکل می‌گیرد. ساختار خطبه همّام از این منظر واجد ویژگی‌هایی است که تحلیل نشانه‌شناختی آن را ضروری می‌سازد: توالی منظم گزاره‌ها، چینش تدریجی صفات، تنوع نشانه‌های رفتاری و روانی، و ارتباط نظام‌مند میان کنش‌ها و ارزش‌ها. این ساختار نشان می‌دهد که شخصیت متقین در متن صرفاً «مجموعه صفات» نیست، بلکه نتیجه فرایند معناسازی پیچیده‌ای است که از طریق هم‌آرایی نشانه‌های زبانی و ارزشی شکل می‌گیرد. با وجود این، تاکنون

1. pour un statut semiologique du personnage

پژوهشی نظام‌مند که بتواند این سازوکار دلالتی را بر پایه چارچوب نظری مشخص تحلیل کند، ارائه نشده است.

افزون بر این، خطبه همّام متنی روایی به معنای کلاسیک نیست و مطالعه آن با نظریه‌ای که اساساً برای تحلیل شخصیت در روایت تدوین شده، حوزه‌ای جدید از مناسبات نظری را مطرح می‌کند. این امر، ضرورت بررسی میزان انطباق‌پذیری و کارایی نظریه هامون در تحلیل متنی خطابی– توصیفی را دوچندان می‌سازد و می‌تواند به گسترش قلمرو کاربرد این نظریه در متون دینی و کلاسیک بینجامد.

## ۲-۱. پیشینهٔ پژوهش

پژوهش‌هایی در متون دینی و ادبی با تکیه بر نظریهٔ فلیپ هامون (نشانه‌شناسی ادبی شخصیّت) انجام شده که برخی از آنها عبارت است از:

– مقالهٔ «ساختار نشانه‌ای شخصیّت حضرت مریم(س) در قرآن کریم» از طاهری‌نیا و حیدری (۱۳۹۳) که رمزگان متن، نام‌شناسی، توصیف‌ها، کنش گفتاری و رفتاری حضرت مریم (س) را در قرآن کریم بررسی و تحلیل کرده و نشان داده است، شخصیّت حضرت مریم(س) عامل لطافت و انعطاف‌پذیری برای مخاطب است.

– مقالهٔ «نشانه‌شناسی ادبی شخصیّت فرعون در قرآن کریم» از عامری و دیگران (۱۳۹۵)، شخصیّت فرعون را براساس نظریهٔ فیلیپ هامون بررسی کرده که دستاورد پژوهش، آگاهی از شخصیّت فرعون و هم‌سویی وی با کارکرد داستانی و نیز دریافت شناخت و درک عمیق این شخصیّت است.

– مقالهٔ «نشانه‌شناسی شخصیت امام رضا(ع) در هاچین و واچین زهرا داوری بر پایهٔ نظریهٔ فیلیپ هامون» از خلیل بیگ‌زاده و پریسا احمدی (۱۴۰۰)، این پژوهش با هدف تبیین سیمای امام رضا(ع) در «هاچین و واچین» زهرا داوری براساس نظریه نشانه‌شناسی شخصیّت فیلیپ هامون با رویکردی توصیفی تحلیلی انجام شده و سیمای امام رضا(ع) را از حیث دالّ (نام، جایگاه نحوی و بعد بلاغی) و مدلول (صفات، کنش گفتاری و کنش رفتاری) بررسی و تحلیل کرده‌است.

– مقالهٔ «نشانه‌شناسی شخصیت حضرت آدم در قرآن کریم با تکیه بر نظریه فیلیپ هامون» از محدثه مقیم و دیگران (۱۴۰۴)، در این پژوهش شخصیت حضرت آدم با رویکرد نشانه شناختی برگرفته از الگوی نشانه شناسی فیلیپ هامون از حیث دال، مدلول (کنش گفتاری و رفتاری، معیار کمی و کیفی) و سطوح توصیف شخصیت (بیولوژیکی، روانی، اجتماعی و نمادین) مورد مطالعه قرار گرفته است.

– پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد با عنوان «بررسی شخصیت‌پردازی رمان سیدات القمر براساس نظریه فیلیپ هامون» از حدیثه کلانتری (۱۳۹۹) که با کاربست الگوی هامون، شخصیت‌های رمان مذکور مورد تحلیل قرار گرفته است.

– پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد با عنوان «نشانه‌شناسی شخصیت فتنه‌گران در نهج‌البلاغه براساس نظریه فیلیپ هامون» از فاطمه برزگر (۱۴۰۱) که بر اساس نظریهٔ هامون، واژهٔ فتنه در نهج‌البلاغه با رویکرد نشانه‌شناسی و از حیث انواع شخصیت، دال و مدلول مورد مطالعه قرار گرفته است.
– پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد با عنوان «نشانه‌شناسی ادبی شخصیت مردان حاکم در قرآن کریم» از محمدعلی عامری (۱۳۹۴) که براساس نظریه هامون، شخصیت‌های مردان حاکم در کلام وحی در قرآن کریم با رویکرد نشانه‌شناسی موردتحلیل قرار داده است.

بر همین اساس، این پژوهش بر شکاف موجود میان غنای زبانی– دلالتی خطبه همّام و کمبود تحلیل‌های نشانه‌شناختی متمرکز است؛ شکافی که نشان می‌دهد مکانیزم‌های نشانه‌ایِ شکل‌دهندهٔ تصویر متقین و منطق دلالتی این شخصیت در متن هنوز به‌طور علمی تبیین نشده است. این پژوهش با تکیه بر نظریه هامون، به دنبال رفع این خلأ و تحلیل چگونگی سازمان‌یافتگی نشانه‌ها در ساخت شخصیت متقین است تا ساختار نشانه‌ای این خطبه و ظرفیت‌های ادبی آن آشکار گردد.

### ۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

نهج‌البلاغه از مهم‌ترین متون دینی و ادبی در فرهنگ اسلامی به‌شمار می‌آید که افزون بر ارزش‌های اعتقادی و اخلاقی، از جنبه‌های زبانی، بلاغی و ادبی نیز ظرفیت‌های گسترده‌ای برای پژوهش‌های نوین دارد. در میان خطبه‌های این اثر، خطبه «همّام» جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا امام علی(ع) در این خطبه تصویری جامع از ویژگی‌ها و صفات متقین ارائه می‌کند و سیمای انسان آرمانی را در قالب مجموعه‌ای منسجم از رفتارها، نگرش‌ها و ارزش‌های معنوی ترسیم می‌نماید. با وجود اهمیت این خطبه، بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده درباره آن به شرح مفاهیم اخلاقی و تربیتی پرداخته‌اند و کمتر از منظر نظریه‌های نوین ادبی و نشانه‌شناختی موردبررسی قرار گرفته است.

نشانه‌شناسی به‌عنوان یکی از رویکردهای مهم در نقد ادبی معاصر، به مطالعه سازوکارهای تولید معنا و نظام‌های دلالتی در متن می‌پردازد و می‌تواند لایه‌های پنهان معنایی و ساختارهای نشانه‌ای متون را آشکار سازد. در این میان، نظریه فیلیپ هامون درباره نشانه‌شناسی شخصیت، با تقسیم شخصیت به سطوح «دال»، «مدلول» و «کارکردهای دلالتی»، چارچوبی تحلیلی برای بررسی چگونگی شکل‌گیری و بازنمایی شخصیت در متن فراهم می‌کند. به‌کارگیری این رویکرد در تحلیل خطبه همّام می‌تواند نشان دهد که شخصیت «متقین» در این خطبه چگونه از طریق شبکه‌ای از نشانه‌های زبانی، توصیفی و رفتاری ساخته و معناپردازی می‌شود. از این رو، اهمیت پژوهش حاضر در آن است که با بهره‌گیری از نظریه نشانه‌شناختی فیلیپ هامون، به بازخوانی خطبه همّام از زاویه‌ای نو می‌پردازد و می‌کوشد ساختار نشانه‌ای شکل‌گیری شخصیت متقین را آشکار سازد. این رویکرد افزون بر گسترش مطالعات ادبی در حوزهٔ نهج‌البلاغه، می‌تواند به فهم عمیق‌تر شیوه‌های بیان و بازنمایی شخصیت در متون دینی و نیز پیوند میان مطالعات ادبی نوین و متون کلاسیک اسلامی کمک کند.

## ۲. بحث

### ۲-۱. نشانه و نشانه‌شناسی شخصیت

نشانه به معنای علامت است که فردینان دو سوسور آن را از طریق مقوله‌های دالّ و مدلول توضیح می‌دهد. وی عقیده دارد که «ترکیب مفهوم و صورت آوایی مجموعه‌ای به نام نشانه را به‌وجود می‌آورد. مفهوم، معنی یا مدلول و صورت آوایی، لفظ یا دالّ نامیده می‌شود» (دینه سن، ۱۳۸۰: ۲۶). نشانه بر معنای غایبی دلالت می‌کند که در متن حضور ندارد و یک چیز دیگر به وسیلهٔ آن معرفی می‌شود. هر چند گاهی هیچ ارتباط معنایی بین لفظ و معنا وجود ندارد؛ امّا در هر جامعه بر اساس قراردادهای وضعی، هر لفظ نشان‌دهندهٔ معنایی است. ازجمله ویژگی‌های بارز نشانه، صراحت نداشتن و غیرمستقیم بودن آن است؛ یعنی صورت کلام در نشانه‌شناسی مدنظر نیست، بلکه مفهومی فرا واژگانی را باید کاوید و این امر از رازهای پیچیدگی دانش نشانه‌شناسی است. بر این اساس، نظریه‌پردازان، مبحث دالّ و مدلول و ارتباط این دو را مطرح کرده‌اند، اگر چه گاهی مدلول‌ها به‌طور مستقیم، دلالت واضحی بر دالّ نداشته باشند (طاهری‌نیا و حیدری، ۱۳۹۳: ۴۷).

مطالعات نشانه‌شناختی شخصیّت نشان می‌دهد که هر شخصیّتی، صورتی از یک شخص بشری یا غیر بشری با ویژگی‌های چندوجهی است و پژوهشگر در دنیای نشانه‌ها، تمام عناصر بیرونی و روانی شخصیّت، نام، نوع پوشش، کارکرد، نسبت اجتماعی، فرهنگی و ایدئولوژیک را بررسی می‌کند؛ چنان‌که شبکهٔ ارتباطی بین شخصیّت‌ها را نیز مطالعه می‌کند و از طریق نام و سن به نشانه‌شناسی شخصیّت می‌پردازد (عامری و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۴۷).

فیلیپ هامون، نشانه‌شناس فرانسوی، شخصیّت را عنصر نشانه‌ای دانسته و مبانی نظری نشانه‌شناسی شخصیّت را تبیین کرده است. وی شخصیّت را مفهومی نشانه‌شناختی و مجموعه‌ای منسجم از رفتارها و ویژگی‌ها می‌داند و در شرایطی به نشانه‌شناسی شخصیّت می‌پردازد که اشراف کاملی به متن داشته و نشانه‌ها را شناسایی کرده است. بنابراین، وی شخصیّت‌های متن را در مقابل همدیگر قرار می‌دهد و بین آن‌ها ارتباط برقرار می‌کند تا از این طریق به هویّت شخصیّت پی ببرد. هامون، شخصیّت را نشانه‌ای می‌داند که از دالّ و مدلول تشکیل می‌شود. چنانکه می‌گوید: «شخصیّت، مجموعه‌ای هماهنگ از نظام‌های برنامه‌ریزی شده است که پی‌بردن به هویت وی در گرو خوانش متن است» (هامون، ۱۹۹۰: ۲).

نشانه‌شناسی ادبی، یافتن مناسبت میان تصویر (دالّ) و تصور (مدلول) است و هدفش در نهایت کشف مناسبتی است میان آنچه نویسنده ارائه و خواننده فهمیده یا تأویل کرده‌است (احمدی، ۱۳۷۵: ج۱ : ۶)؛ یعنی نشانه‌شناسی ادبی با بررسی مناسبت‌های مذکور و کشف ارتباط میان آن‌ها می‌کوشد تا به معانی و مفاهیمی ورای این مناسبت‌ها دست یابد، اگرچه نشانه‌های زبانی معنی قاموسی لفظ مدنظر است (طاهری‌نیا و حیدری، ۱۳۹۳: ۴۸).

### ۱-۲. مؤلفه‌های شخصیت در نظریهٔ نشانه‌شناسی فیلیپ هامون

فیلیپ هامون نشانه‌شناسی ادبی شخصیّت را در سه ساحت بررسی کرده که عبارت است از: شخصیّت به مثابهٔ دالّ، شخصیّت به‌مثابهٔ مدلول و سطوح تحلیل شخصیّت (عامری و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۴۸). شخصیّت به مثابهٔ دالّ بر نام تأکید دارد و نام در شخصیّت به‌مثابهٔ دالّ از اهمیت بسزایی برخوردار است؛ اسم خاص (علم) به عقیده هامون دالّ اصلی در شخصیّت است، چون اسم خاص ویژگی‌ها و پایه‌های نشانه‌ای شخصیّت را آشکار می‌سازد. همچنین فیلیپ هامون شخصیّت دالّ را علاوه بر اسم خاص (علم) از طریق ضمیر و تأکید بر بعد بلاغی آن بررسی کرده است، چنان‌که ضمیر در تکوین و تشکیل شخصیّت داستان، نقشی ضعیف‌تر از اسم خاص (علم) ایفا می‌کند. اسم خاص در داستان باعث تمایز روشن شخصیّت‌ها از یکدیگر می‌شود و نیز اسامی خاص در بعد بلاغی برای اشاره، رمز و هنجارشکنی استفاده خواهد شد (عامری و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۴۹).

هامون شخصیّت مدلول را از طریق بیان ویژگی‌ها و کارکردهای آن توضیح داده و به سه دسته تقسیم کرده است:

الف. صفات و کارکردهای شخصیّت (جنسیت، اصلیّت جغرافیایی، جهان‌بینی، ثروت و کارکردهای شش‌گانه که عبارت است از: یافتن‌کمک، سپردن امور به دیگران، عقد پیمان، دست‌یافتن به اطلاعات، یافتن آنچه مورد نیاز است و رویارویی موفق،

ب. ارتباط شخصیت‌ها با یکدیگر.

ج. طبقه‌بندی شخصیّت‌ها (عامری و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۴۸).

همچنین هامون با هدف بررسی تردد و میزان حضور شخصیّت‌ها و براساس معیارهای کمی و کیفی یک تقسیم‌بندی ارائه می‌دهد تا به میزان تراکم، تواتر و تکرار شخصیّت‌ها پی ببرد. شخصیّت در این تقسیم‌بندی طبق عناوین صفت واحد، صفت مکرّر، احتمال واحد، احتمال مکرر، کنش واحد و کنش مکرر بررسی می‌گردد (حمداوی، ۲۰۱۵: ۶۲). بنابراین، شخصیّت به‌مثابهٔ مدلول از طریق کارکردها و صفت‌هایی بررسی شده است که در داستان از آن‌ها برخوردار است.

### ۲-۲. بازنمایی شخصیت متقین در خطبهٔ همام با کاربست الگوی فیلیپ هامون

همانطور که پیشتر بیان شد، موضوع خطبهٔ حاضر، تقواست و «هستهٔ مرکزی آن را ذکر صفات الهی و فضایل اهل تقوا تشکیل می‌دهد و حاوی اندیشه‌ها و ایده‌های اخلاقی- تربیتی امیر بیان است» (رسولی و امیدی‌پور، ۱۳۹۶: ۱۴). بر همین اساس، این جستار نشانه‌شناسی شخصیّت متقین را در خطبهٔ همام نهج‌البلاغه براساس الگوی هامون تحلیل کرده است:

#### ۱-۲-۲. شخصیت متقین به عنوان دال

در نظریهٔ نشانه‌شناسی شخصیتِ فیلیپ هامون، «دال» نخستین سطح حضور شخصیت در متن است؛ یعنی نشانه‌ای زبانی که سایر نشانه‌ها برای معنابخشی به آن فراخوانده می‌شوند (نک: هامون، ۱۹۹۰: ۸۷-

۹۰). در خطبهٔ همّام نیز واژهٔ «مُتَقین» دقیقاً چنین کارکردی دارد. امام علی(ع) پس از آنکه همّام، وصف پرهیزگاران را از او درخواست می‌کند که بنویسد، واژه «المتقین» را به‌عنوان هسته دلالتی می‌نشاند و سپس با زنجیره‌ای از توصیفات، این دال را تبدیل به ساختاری نشانه‌ای و چندلایه می‌کند.

نخستین جملهٔ توصیفی امام چنین است: «**فَالْمُتَّقُونَ فِيهَا هُم أَهْلُ الْفَضَائِلِ**»[۱]. این عبارت، دال اصلی را بلافاصله در هاله‌ای از ارزش‌گذاری قرار می‌دهد. از منظر هامون، چنین گزاره‌ای «دال ارزشی» محسوب می‌شود و در همان آغاز مسیر، دلالت شخصیت را جهت‌دار می‌سازد. درواقع، امام (ع) تنها «اسم» را نمی‌آورد، بلکه بلافاصله نظام ارزشی پیرامون آن را فعال می‌کند و «تمام صفات متقین را به‌طور فشرده در یک جمله بیان می‌دارند» (لیاقتدار، ۱۳۹۲: ۱۰۱).

پس از این آغاز ارزشی، امام (ع) وارد لایهٔ توصیف‌های رفتاری و روانی می‌شود: «**مَنْطِقُهُمُ الصَّوَابُ، وَمَلْبَسُهُمُ الاِقْتِصَادُ، وَمَشْيُهُمُ التَّوَاضُعُ.**». هر یک از این سه عبارت، «مفید معنایی فراتر و بیشتر از چیزی است که از ظاهر واژگان ان فهمیده می‌شود» (آشوری، ۱۴۰۲: ۶۷). این سه گزاره، سه گروه دال را وارد شبکه می‌کنند: دال زبانی (منطق)، دال ظاهری (ملبس)، و دال رفتاری (مشی). در اصطلاح هامون، این‌ها دال‌های توصیفی – کنشی هستند که شخصیت را در محور «هم‌نشینی» گسترش می‌دهند و مدلول‌های تازه‌ای برای دال مرکزی تولید می‌کنند (هامون، ۱۹۹۰: ۱۷۷).

در ادامه آن حضرت(ع) نشانه‌هایی از حالات درونی متقین ارائه می‌کند: «**غَضُّوا أَبْصَارَهُمْ عَمَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ...**»، این گزاره نوعی «دال کنشی – روانی» است و به‌صورت توأمان، رفتار و حالت درونی را نشان می‌دهد. از منظر نشانه‌شناسی شخصیت، این توصیف‌ها مدلول‌هایی‌اند که دال اولیه «متقین» را به حوزه‌های عاطفی و معرفتی پیوند می‌زنند.

در جملهٔ دیگری امام(ع) می‌فرماید: «**عَظُمَ الْخَالِقُ فِي أَنفُسِهِمْ فَصَغُرَ مَا دُونَهُ فِي أَعْيُنِهِمْ**»، این جمله دالی گفتمانی – ارزشی است؛ زیرا نشان می‌دهد شخصیت متقین با چه نظام ارزش‌گذاری‌ای تعریف می‌شود. این نوع دال‌ها همان چیزی است که هامون «دال‌های ایدئولوژیک شخصیت» می‌نامد. در این‌جا، ارزش‌گذاری بر محور «عظمت خدا» ساخت مدلولی شخصیت را به‌سوی معنویت رادیکال سوق می‌دهد.

امام سپس صفات اجتماعی متقین را می‌آورد: «**وَلاَ يُضَارُّ بِالْجَارِ، وَلاَ يَشْمَتُ بِالْمَصَائِبِ**»؛ این توصیف‌ها نیز دال‌های کنشی – اجتماعی‌اند. در نشانه‌شناسی هامون، این‌ها دال‌هایی هستند که «شخصیت را در نسبت با دیگری» می‌سازند. بدین‌سان، دال مرکزی «متقین» تنها در سطح فردی تعریف نمی‌شود، بلکه در بستر تعامل اجتماعی نیز مدلول می‌یابد.

بخش دیگری از خطبه به حالات عبادیِ آنان می‌پردازد: «**أَمَّا اللَّيْلُ فَصَافُّونَ أَقْدَامَهُمْ، تَالِينَ لأَجْزَاءِ الْقُرْآنِ...**»؛ این جمله، دال «عبادت»، «سلوک معنوی» و «کنش شبانه» را به دال مرکزی اضافه

---

۱. از آنجا که تمامی شواهد ذکر شده، از خطبهٔ ۱۹۳ نهج‌البلاغه است، بدین خاطر در آوردن شواهد، از ارجاع خودداری شده است.

می‌کند. در تحلیل هامون، این نوع دال‌ها شخصیت را در «محور کنشی – زمانی» تعریف می‌کنند. عبادت شبانه، بخشی از مدلول معنوی متقین را تثبیت می‌کند.

امام سپس تصویری بسیار زبانی‌تر و احساسی‌تر ارائه می‌دهد: «**فَهُمْ وَالْجَنَّةُ كَمَنْ قَدْ رَآهَا فَهُمْ فِيهَا مُنَعَّمُونَ...**»؛ این گزاره، دالی تخیلی – تصویری است که شخصیت را در نسبت با «آینده» یا «جهان دیگر» معنا می‌کند. در چارچوب هامون، این دال‌ها به لایه «روان‌گفتمانی» تعلق دارند و در شکل‌گیری مدلول‌های آرمانی مؤثرند.

### ۲-۲-۲. شخصیت متقین به عنوان مدلول

در چارچوب نشانه‌شناسی شخصیت فیلیپ هامون، «مدلول» دیگر معنای ساده و لغویِ واژه نیست، بلکه حاصل فرایند پیچیده‌ای از معناسازی در متن است؛ فرایندی که در آن، مجموعه‌ای از نشانه‌ها، صفات، افعال، حالات، ارزش‌ها و روابط به‌تدریج پیرامون یک شخصیت گرد می‌آیند و هویتی معنایی، منسجم و چندلایه برای او می‌سازند (نک: هامون، ۱۹۹۰: ۱۱۴–۱۱۸). به بیانی دیگر، این مدلول عبارت است از «جملات و عباراتی که شخصیت به زبان می‌آورد و یا عباراتی که از زبان دیگر شخصیّت‌ها پیرامون آن شخصیت گفته می‌شود» (همان: ۱۲۰).

اگر «متقین» در خطبه همّام در گام نخست، به‌مثابهٔ دال مرکزی شخصیت ظاهر می‌شود، در گام دوم، همین دال از خلال شبکهٔ گسترده‌ای از توصیف‌ها و کنش‌ها، به مدلولی عمیق، زنده و دارای بار معنایی گسترده تبدیل می‌گردد. بنابراین، شخصیت متقین در این خطبه تنها به معنای «پرهیزگاران» نیست، بلکه به‌مثابهٔ ساختاری معنایی بازنمایی می‌شود که فضیلت، خودمهاری، توحید، بصیرت، طهارت روحی، مسئولیت اجتماعی، عبادت آگاهانه و یقین اخروی را در درون خود جمع کرده است.

نخستین نکته‌ای که در تکوین مدلول شخصیت متقین جلب توجه می‌کند، این است که امام علی(ع) آنان را از آغاز، نه با یک عنوان اجتماعی یا حتی صرفاً عبادی، بلکه با هویتی ارزشی معرفی می‌کند: «**فالمتقون فيها هم أهل الفضائل**». این تعبیر نشان می‌دهد که مدلول شخصیت متقین در سطح بنیادین، بر محور فضیلت‌مندی استوار است. یعنی آنچه این شخصیت را تعریف می‌کند، نه فقط انجام برخی افعال دینی، بلکه قرارگرفتن در مدار فضائل است. از منظر هامون، هنگامی که متن در نخستین مواجهه، شخصیت را با یک کانون ارزشی مشخص می‌سازد، در حقیقت افق مدلولی او را تعیین می‌کند. در اینجا نیز «متقین» از همان ابتدا مدلول انسانی می‌شود که وجود او از درون با فضیلت تعریف می‌گردد؛ شخصیتی که صفات بعدی تنها شرح و تفصیل همین بنیان اولیه‌اند. این نکته اهمیت دارد، زیرا نشان می‌دهد که در خطبه همّام تقوا نه یک حالت سلبی و پرهیز صرف، بلکه یک کیفیت ایجابی و فضیلت‌محور است.

همچنین در فرازی دیگر از خطبه همّام می‌خوانیم: «**فَمِنْ عَلَامَةِ أَحَدِهِمْ أَنَّكَ تَرَى لَهُ قُوَّةً فِي دِينٍ، وَحَزْماً فِي لِينٍ، وَإِيمَاناً فِي يَقِينٍ، وَحِرْصاً فِي عِلْمٍ، وَعِلْماً فِي حِلْمٍ، وَقَصْداً فِي غِنًى، وَخُشُوعاً فِي عِبَادَةٍ، وَتَجَمُّلاً فِي فَاقَةٍ، وَصَبْراً فِي شِدَّةٍ، وَطَلَباً فِي حَلَالٍ، وَنَشَاطاً فِي هُدًى، وَتَحَرُّجاً عَنْ طَمَعٍ**»؛ در این مضمون، شخصیت متقین به

صورت مجموعه‌ای از صفات و حالات متقابل و مکمل توصیف می‌شود که در کنار هم مدلول واحدی از هویت اخلاقی و معنوی آنان را می‌سازد. عبارات «قوّة فی دین» و «حزم فی لین» نشان می‌دهد که متقی در عین نرمی و مدارا، از استحکام اعتقادی و قاطعیت برخوردار است؛ «إیمان فی یقین» و «حرص فی علم» بر عمق باور دینی و اشتیاق مستمر به دانایی دلالت دارد؛ و «علم فی حلم» بیانگر پیوند دانش با بردباری و خویشتن‌داری است. همچنین «قصد فی غنی» و «تجمّل فی فاقة» اعتدال در بهره‌مندی و حفظ کرامت در تنگدستی را نشان می‌دهد، در حالی که «خشوع فی عبادة» و «صبر فی شدة» بر فروتنی در برابر خدا و استقامت در دشواری‌ها تأکید دارد. در ادامه، «طلباً فی حلال»، «نشاطاً فی هدی» و «تحرجاً عن طمع» بیانگر تلاش در مسیر روزی پاک، پویایی در راه هدایت و پرهیز از آزمندی است. در مجموع، این شبکه از صفات به منزله دال‌هایی است که در کنار هم مدلولی جامع از شخصیت متقین را شکل می‌دهد؛ شخصیتی متوازن که در آن ایمان، عقلانیت، اخلاق و رفتار اجتماعی در تعادل قرار گرفته است.

در جایی دیگر از خطبه همّام آمده است: «تَرَاهُ قَرِیباً أَمَلُهُ، قَلِیلاً زللُهُ، خَاشِعاً قَلْبُهُ، قَانِعَةً نَفْسُهُ، مَنْزُوراً أَكْلُهُ، سَهْلاً أَمْرُهُ، حَرِیزاً دِینُهُ، مَیِّتَةً شَهْوَتُهُ، مَكْظُوماً غَیْظُهُ»؛ در این فراز مجموعه‌ای از اوصاف پی‌درپی درباره متقین بیان می‌شود که هر یک به منزله نشانه‌ای معنایی عمل می‌کند و در کنار دیگر نشانه‌ها مدلول کلی شخصیت متقین را شکل می‌دهد. در نظریه نشانه‌شناسی فیلیپ هامون، شخصیت از طریق انباشت صفات و توصیف‌ها در متن ساخته می‌شود و این صفات به تدریج هویت معنایی شخصیت را برای مخاطب آشکار می‌کنند. در عبارت «قریباً أمله، قلیلاً زلله» کوتاه بودن آرزوها و اندک‌بودن لغزش‌ها نشان‌دهندهٔ واقع‌گرایی اخلاقی و کنترل تمایلات درونی است. «خاشعاً قلبه، قانعةً نفسه» به درونی‌شدن ارزش‌های دینی و دستیابی به آرامش مبتنی بر قناعت دلالت دارد. همچنین «منزوراً أكله، سهلاً أمره» بیانگر اعتدال در شیوه زندگی و آسان‌گیری در تعاملات اجتماعی است. در ادامه، «حریزاً دینه» نشان می‌دهد که متقی نسبت به باورهای دینی خود مراقبت و پایبندی جدی دارد و «میّتةً شهوته، مکظوماً غیظه» نیز بر مهار امیال و کنترل خشم دلالت می‌کند. بدین‌ترتیب، این مجموعه صفات به‌عنوان دال‌هایی عمل می‌کنند که در کنار هم مدلولی واحد از شخصیت متقین را می‌سازند؛ شخصیتی متعادل، خودمهار، ارزش‌مدار و برخوردار از انسجام درونی که رفتار، احساس و اندیشه او در چارچوب نظام اخلاقی و دینی سامان یافته است.

این دگرگونی در نظام ادراک و ارزش‌گذاری، به‌طور طبیعی در ساحت عواطف و حالات روحی نیز بازتاب می‌یابد. امام می‌فرماید: «**قلوبهم محزونة، وشرورهم مأمونة، وأجسادهم نحیفة، وحاجاتهم خفیفة، وأنفسهم عفیفة**». این فراز، از حیث مدلول‌سازی شخصیتی، بسیار غنی است؛ زیرا لایهٔ روانی و باطنی متقین را به‌نحوی فشرده اما دقیق تصویر می‌کند. اندوه دل‌های آنان نشان می‌دهد که شخصیت متقین با نوعی بیداری اخلاقی و احساس مسئولیت دائمی همراه است. این حزن، حزن یأس‌آلود یا بیمارگونه نیست، بلکه اندوهی معنوی است که از آگاهی نسبت به عظمت مسئولیت، کوتاهی‌های انسانی و فاصله میان وضع موجود و کمال مطلوب ناشی می‌شود. در کنار این، «شرورهم مأمونة» بیان می‌کند که دیگران از آسیب

آنان در امان‌اند؛ یعنی مدلول شخصیت متقین با امنیت‌بخشی همراه است. «أجسادهم نحیفة» و «**حاجاتهم خفیفة**» نیز نشانه‌ای از سبک‌زیستی، کم‌تعلقی و رهایی از سنگینی تمنیات مادی است. «**أنفسهم عفیفة**» هم این منظومه را تکمیل می‌کند و نشان می‌دهد که پاکدامنی و عفت‌نفس، بخشی اساسی از مدلول آنان است. در خوانش هامونی، این مجموعه نه صفاتی منفصل، بلکه یک خوشهٔ مدلولی واحد را می‌سازد که می‌توان آن را «پاکی درون و سبکی وجود» نامید. به تعبیر دیگر، متقین در سطح مدلول، انسان‌هایی‌اند که درونشان پالوده، نیازهایشان مهار شده، و حضورشان برای دیگران اطمینان‌آور است.

خطبه در مواضع گوناگون نشان می‌دهد که شخصیت متقین تنها در نسبت با خویشتن یا خدا معنا نمی‌شود، بلکه در حوزهٔ روابط اجتماعی نیز مدلولی کاملاً روشن و متمایز دارد. آنجا که می‌فرماید: «**لا یؤذی جاراً، ولا یشمت بمصیبة، ولا یدخل فی الباطل، ولا یخرج من الحق**»، در واقع بُعد اجتماعی شخصیت متقین را به‌نحوی فشرده اما عمیق باز می‌نمایاند. او همسایه را نمی‌آزارد، در مصیبت دیگران شادی نمی‌کند، وارد باطل نمی‌شود و از حق خارج نمی‌گردد. این عبارات نشان می‌دهد که مدلول شخصیت متقین، شخصیتی است که در مناسبات انسانی خصلتی ترمیم‌گر، اخلاقی و حق‌مدار دارد. او نه عامل رنج دیگران است و نه از رنج آنان تغذیه عاطفی می‌کند؛ نه منفعلانه در برابر باطل حل می‌شود و نه در موقعیت‌های دشوار از حق عقب‌نشینی می‌کند. در دستگاه تحلیلی هامون، یکی از راه‌های اصلی ساخت مدلول شخصیت، تبیین نسبت او با دیگران است. به همین سبب، این دسته از اوصاف را باید جزئی از مدلول هویتی متقین دانست، نه صرفاً توصیه‌هایی اخلاقی. متقین در این لایه، مدلول انسانی‌اند که اخلاق او تنها در درون یا عبادت فردی محصور نیست، بلکه به صحنهٔ جامعه وارد شده و خود را در رعایت حق، پرهیز از آزار و سلامت تعاملات آشکار می‌کند.

در این میان، توجه به این نکته نیز ضروری است که مدلول شخصیت متقین در خطبه همّام، صرفاً فردی و شخصی نیست، بلکه در سطحی عمیق‌تر، کارکرد الگوساز دارد. متن در پی آن نیست که تنها چند صفت نیکو را کنار هم بچیند، بلکه می‌خواهد الگوی انسان مطلوب را بسازد؛ الگویی که مخاطب با آن مواجه می‌شود، آن را می‌شناسد، تحسین می‌کند و در نهایت خود را نسبت به آن می‌سنجد. از منظر هامون، شخصیت وقتی به مدلولی کامل تبدیل می‌شود که فراتر از حضور در متن، به حامل معناهای هنجاری و فرهنگی بدل شود. دقیقاً از همین روست که متقین در خطبه همّام تنها «توصیف» نمی‌شوند، بلکه «نمونه‌سازی» می‌شوند. این نمونه‌سازی از رهگذر تکرار صفات، تنوع ساحت‌ها، و پیوند مداوم میان درون و بیرون، فرد و جامعه، دنیا و آخرت صورت می‌گیرد. در نتیجهٔ این فرایند، مدلول شخصیت متقین به‌صورت «انسان آرمانیِ ممکن» ساخته می‌شود؛ انسانی که دست‌نیافتنیِ اسطوره‌ای نیست، اما درعین‌حال در سطحی بسیار والا قرار دارد.

### ۳-۲-۲. سطوح تحلیل شخصیت متقین

فیلیپ هامون پس از طرح شخصیت به‌عنوان دال و سپس تبیین مدلول شخصیت، به سطحی عمیق‌تر از تحلیل می‌رسد که از آن با عنوان «سطوح تحلیل شخصیت» یاد می‌شود. در این مرحله، تمرکز بر این

است که شخصیت در متن، از طریق چه نظام‌ها و سازوکارهایی قابل‌خواندن و فهم می‌شود. به بیان دیگر، این سطح می‌کوشد نشان دهد که چگونه نشانه‌های مختلف متن در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و ساختار معنایی شخصیت را شکل می‌دهند (هامون، ۱۹۹۰: ۱۳۶). براساس این رویکرد، شخصیت نه یک واحد ساده، بلکه مجموعه‌ای از نشانه‌های توصیفی، کنشی، گفتمانی و ارزشی است که در سطوح مختلف متن توزیع شده‌اند.

در تحلیل خطبهٔ همّام نیز شخصیت متقین را می‌توان در چند سطح به‌هم‌پیوسته بررسی کرد؛ سطوحی که هر یک بخشی از هویت معنایی این شخصیت را آشکار می‌سازند و در مجموع تصویر جامعی از انسان متقی در نگاه امام علی(ع) ارائه می‌دهند. سطوح توصیفی، کنشی، گفتاری، روانی- عاطفی، اجتماعی، معرفتی، و آرمانی یا وجودی، مهم‌ترین سطوح تحلیل شخصیت متقین در خطبهٔ همام است که به آنها خواهیم پرداخت:

### ۱-۳-۲-۲. سطح کنشی- رفتاری

در نظریهٔ فیلیپ هامون، «سطح کنشی» به نقش‌ها و کارکردهایی مربوط می‌شود که شخصیت در روند کنش و رفتار از خود بروز می‌دهد؛ یعنی شخصیت نه فقط از طریق توصیف‌های مستقیم، بلکه از طریق نوع واکنش او در موقعیت‌های مختلف شناخته می‌شود. در این سطح، شخصیت با الگوی کنش‌هایش معنا پیدا می‌کند و مخاطب از خلال رفتارها و واکنش‌های او به ویژگی‌های هویتی‌اش پی می‌برد (نک: هامون، ۱۹۹۰: ۱۱۵).

در سطح کنشی، امام علی(ع) به ویژگی‌هایی اشاره می‌کند که تصویر بیرونی و سبک زندگی متقین را ترسیم می‌کند. برای نمونه در عبارت «صَبَرُوا أَيَّاماً قَصِيرَةً أَعْقَبَتْهُمْ رَاحَةً طَوِيلَةً»، متقین کسانی معرفی می‌شوند که زندگی دنیا را با صبر و شکیبایی می‌گذرانند، زیرا آن را دوره‌ای کوتاه می‌دانند که به آسایش جاودانه می‌انجامد. این توصیف، علاوه‌بر بیان حالت روحی، تصویری از نگرش آنان به زندگی ارائه می‌دهد؛ نگرشی که در آن دنیا مرحله‌ای گذرا و موقت تلقی می‌شود. همچنین تعبیر «أَرَادَتْهُمُ الدُّنْيَا فَلَمْ يُرِيدُوهَا، وَأَسَرَتْهُمْ فَفَدَوْا أَنْفُسَهُمْ مِنْهَا»، بیانگر آن است که دنیا با جلوه‌هایش آنان را به‌سوی خود می‌خواند، اما آنان از دل‌بستن به آن خودداری و با ایثار و جانفشانی، خود را از اسارت دنیا می‌رهانند. این سطوح رفتاری در سطح نشانه‌شناختی و تحلیل شخصیت، دال‌هایی هستند که سبک زندگی زاهدانه و نگاه انتقادی متقین نسبت به دنیا را آشکار می‌سازند؛ مسئله‌ای که نه تنها در خطبهٔ همّام، بلکه با مروری بر خطبه‌های نهج‌البلاغه، «می‌توان دریافت که یکی از مهم‌ترین موضوعات پندآمیز و اندرزگونهٔ آن همان موضوع نکوهش دنیا و اقرار به زوال و بی‌ثباتی و مکر و نیرنگ آن است» (عرفت‌پور، ۱۴۰۳: ۵۸).

همچنین در سطح کنشی، می‌توان به رفتارهایی اشاره کرد که نشان‌دهندهٔ تعامل فعال متقین با موقعیت‌های مختلف زندگی است. در عبارت «يُمْسِي وَهَمُّهُ الشُّكْرُ، وَيُصْبِحُ وَهَمُّهُ الذِّكْرُ»، کنش روزانه متقین توصیف شده است: آغاز روز با شکرگزاری و پایان آن با یاد خدا. این عبارت نوعی ریتم معنوی در زندگی آنان را نشان می‌دهد که تمام فعالیت‌های روزمره را در چارچوب یاد الهی سامان می‌دهد. همچنین در

عبارت «يَعْفُو عَمَّنْ ظَلَمَهُ، وَيُعْطِي مَنْ حَرَمَهُ، وَيَصِلُ مَنْ قَطَعَهُ»، مجموعه‌ای از کنش‌های اخلاقی و اجتماعی دیده می‌شود: بخشیدنِ کسی که به او ظلم کرده، بخشش به کسی که او را محروم ساخته و پیوند با کسی که رابطه را گسسته است. این کنش‌ها نشان می‌دهد که شخصیت متقین در سطح عمل، مبتنی بر گذشت، سخاوت و ترمیم روابط انسانی است.

همچنین در عبارت «وَفِي الْمَكَارِهِ صَبُورٌ، وَفِي الرَّخَاءِ شَكُورٌ»، شخصیت متقین از طریق دو موقعیت متقابلِ زندگی – سختی‌ها و آسایش– در سطح کنشی تعریف می‌شود. این تقابل، نوعی ساختار دوگانه می‌سازد که در آن متقی در هر وضعیت، کنش متناسب و اخلاقی از خود نشان می‌دهد. در وضعیت «مکاره» یا دشواری‌ها، کنش اصلی شخصیت «صبر» است؛ صبر در اینجا یک کنش فعال و آگاهانه محسوب می‌شود که نشان‌دهندهٔ پایداری، کنترل نفس و استقامت در برابر فشارهای بیرونی است. بنابراین متقی در سطح کنشی به عنوان شخصیتی معرفی می‌شود که در برابر بحران‌ها واکنشی سنجیده و مبتنی بر استقامت دارد و از مسیر ارزشی خود منحرف نمی‌شود. در سوی دیگر، در موقعیت «رخاء» یا رفاه و گشایش، کنش غالب شخصیت «شکر» است. این واکنش نشان می‌دهد که متقی حتی در شرایط مطلوب نیز دچار غفلت، غرور یا خودبسندگی نمی‌شود، بلکه واکنش او قدردانی و توجه به منبع نعمت است. در نتیجه، شخصیت متقین در سطح کنشی نه تنها در شرایط منفی بلکه در شرایط مثبت نیز دارای الگوی رفتاری مشخص و ارزش‌محور است. از منظر نشانه‌شناختی، این عبارت نوعی «تعادل کنشی» (سجودی، ۱۳۹۵: ۸۷) را در شخصیت متقین بازنمایی می‌کند؛ یعنی شخصیت در دو قطب متضاد تجربه انسانی، واکنش‌هایی مکمل و هماهنگ نشان می‌دهد. صبر در سختی و شکر در آسایش، دو کنش متقابل‌اند که به تثبیت هویت اخلاقی متقین می‌انجامند. به این ترتیب، در سطح کنشیِ تحلیل هامون، متقین به‌عنوان شخصیتی معرفی می‌شود که کنش‌های او در هر وضعیت، تابع نظام ارزشی ثابت و درونی است و همین ثبات رفتاری، نشانه‌ای از کمال اخلاقی و انسجام شخصیت او به شمار می‌آید.

همچنین در عبارت «لَيْسَ تَبَاعُدُهُ بِكِبْرٍ وَعَظَمَةٍ، وَلاَ دُنُوُّهُ بِمَكْرٍ وَخَدِيعَةٍ»، این جمله دقیقاً رفتارهای اجتماعی متقین را در دو حالت مهم و رایج روابط انسانی بیان می‌کند: فاصله‌گیری و نزدیک‌شدن. این توصیف نه گزارشی از یک حادثه، بلکه بیان «الگوی رفتاری پایدار» است؛ همان چیزی که هامون آن را شاخص شخصیت‌سازی در سطح رفتاری می‌نامد (نک: هامون، ۱۹۹۰: ۶۷). در بخش اول جمله، امام علی(ع) رفتار «فاصله گرفتن» را تعریف می‌کنند، اما با نفی انگیزه‌های نادرست. متقی اگر از کسی دور می‌شود، این دوری ناشی از تکبّر، خودبزرگ‌بینی یا احساس عظمت نیست. در نظریه هامون، رفتار زمانی معنای شخصیت‌ساز پیدا می‌کند که انگیزه و جهت اخلاقی‌اش مشخص باشد (همان: ۱۱۱)؛ بنابراین نفی این انگیزه‌های منفی نشان می‌دهد که منش متقی در رفتار اجتماعی‌اش بر تواضع، سلامت نفس و پرهیز از خودنمایی استوار است. این دقیقاً همان «اتوسِ اخلاقی رفتار» است که هامون آن را محور تحلیل سطح رفتاری می‌داند. بخش دوم عبارت نیز رفتار «نزدیک شدن» را بدون انگیزه‌های پنهان توصیف می‌کند. متقی به کسی نزدیک نمی‌شود تا او را بفریبد، جلب منفعت کند یا با نیرنگ رابطه‌ای را بسازد.

نزدیک‌شدن او رفتاری صادقانه است. در اینجا نیز شخصیت از طریق «شیوهٔ تعامل با دیگران» فهمیده می‌شود، نه از طریق کنش‌های قهرمانانه. به تعبیر هامون، رفتارهای روزمره حامل «نشانه‌های اخلاقی پایدار» شخصیت‌اند، و این جمله دقیقاً همین پایایی را نشان می‌دهد.

### ۲-۳-۲-۲. سطح گفتاری

در نظریهٔ فیلیپ هامون، سطح گفتاری یکی از لایه‌های اصلی تحلیل شخصیت است. این سطح با شیوه‌ای که شخصیت از طریق زبان، گفتار، نحوهٔ بیان و سبک زبانی معرفی می‌شود سروکار دارد. در واقع، شخصیت در سطح گفتاری نه از راه کنش‌ها، بلکه از طریق «چگونه گفتن» و «چگونه سخن‌پردازی شدن» فهمیده می‌شود.

در سطح گفتاری در خطبهٔ همّام، در توصیف آنان آمده است که «إِنْ صَمَتَ لَمْ يَغُمَّهُ صَمْتُهُ، وَإِنْ ضَحِكَ لَمْ يَعْلُ صَوْتُهُ»؛ این عبارت نشان می‌دهد که حتی سکوت و خندهٔ آنان نیز تابع نوعی اعتدال و وقار است. در نتیجه، شخصیت گفتاری متقین با دو ویژگی اساسی شناخته می‌شود: کنترل زبان و رعایت اعتدال در بیان. دوری از گفتار ناسزا و زشت، و در مقابل داشتن زبانی نرم و ملایم، از شاخصه‌های گفتاری متقین است: «بَعِيداً فُحْشُهُ، لَيِّناً قَوْلُهُ». همچنین آنان اهل گفتن القاب ناروا و نادرست به دیگران نیستند: «وَلاَ يُنَابِزُ بِالأَلْقَابِ».

بارزترین نمود شخصیت متقین متقین در سطح گفتاری، در عبارت «إِذَا زُكِّيَ أَحَدٌ مِنْهُمْ خَافَ مِمَّا يُقَالُ لَهُ، فَيَقُولُ: أَنَا أَعْلَمُ بِنَفْسِي مِنْ غَيْرِي، وَرَبِّي أَعْلَمُ بِي مِنِّي بِنَفْسِي! اللَّهُمَّ لاَ تُؤَاخِذْنِي بِمَا يَقُولُونَ، وَاجْعَلْنِي أَفْضَلَ مِمَّا يَظُنُّونَ، وَاغْفِرْ لِي مَا لاَ يَعْلَمُونَ!» نمود پیدا می‌کند؛ در عبارت «إذا زُكّي أحدٌ منهم خاف ممّا يقال له...» موقعیت گفتاری، ستایش دیگران از متقی است. واکنش شخصیت در قالب گفتار شکل می‌گیرد: «أنا أعلم بنفسي من غيري»، که بیانگر گفتاری اعترافی و فروتنانه است و نشان می‌دهد شخصیت به جای پذیرش مدح، بر آگاهی خود از کاستی‌هایش تأکید می‌کند. سپس در «وربي أعلم بي مني بنفسي» محور گفتار از خود به خداوند منتقل می‌شود و لحن سخن حالت عبادی پیدا می‌کند. در ادامه، عبارت «اللهم لا تؤاخذني بما يقولون...» به‌صورت گفتار دعایی بیان می‌شود که در آن شخصیت از خداوند طلب آمرزش می‌کند. این نوع گفتار نشانه‌ای از هویت اخلاقی شخصیت است؛ زیرا از خلال زبان فروتنانه و دعایی، منش تواضع و خدامحوری متقین در متن بازنمایی می‌شود.

### ۳-۳-۲-۲. سطح فیزیولوژیکی

در نگاه فیلیپ هامون، سطح فیزیولوژیکی یکی از بنیادی‌ترین لایه‌های توصیف شخصیت است؛ زیرا شخصیت قبل از آن‌که در سطح کنشی، گفتاری یا رفتاری شکل بگیرد، در سطح بدن، ویژگی‌های جسمانی و حالات زیستی‌اش قابل شناسایی است. هامون در مقاله «برای یک تحلیل شخصیت» (Hamon: 1972) توضیح می‌دهد که در این سطح، متن به سراغ «نشانه‌های بدنی» می‌رود؛ نشانه‌هایی که به صورت مستقیم از جسم، اندام‌ها، حالت‌های بدنی و ریخت‌شناسی فرد حکایت می‌کنند.

عبارت «غَضُّوا أَبْصَارَهُمْ عَمَّا حَرَّمَ اللهُ عَلَيْهِمْ» نخستین نشانه بدنی است که از طریق اندام حسّی (چشم) شخصیت را معرفی می‌کند. در سطح فیزیولوژیکی، پایین‌گرفتن و کنترل نگاه نوعی «رفتار بدنی قابل‌مشاهده» است که اندام را در وضعیت انقباض و محدودسازی قرار می‌دهد. بدن متقی در اینجا در حالت «کنترل حرکتی» دیده می‌شود. این وضعیت بدنی پیش از آن‌که معنای اخلاقی بدهد، نشان‌دهندهٔ محدودشدن حرکت چشم و کاهش تحریکات بصری است.

در عبارت «قُلُوبُهُمْ مَحْزُونَةٌ»، گرچه مفهوم قلب می‌تواند معنای روحی داشته باشد، اما در متون عربی و قرآنی، قلب اغلب یک عضو بدن با کارکردهای فیزیولوژیک و عاطفی توأمان است. «قلب در اصطلاح قرآن، مبدأ درخواست‌ها، محرک اعضاء، درک، احساس و آلات حرکت است» (دلبری، ۱۳۹۵: ۱۰۴). اندوه قلبی معمولاً با نشانه‌های جسمانی همراه است: سنگینی قفسه سینه، تغییر ریتم ضربان، افت انرژی و حالت فروخفته. در سطح فیزیولوژیکی، حزن قلبی نشان می‌دهد که اندام مرکزی بدن در وضعیت فشردگی و انقباض است؛ یعنی یک نشانه زیستی که بر کل وضعیت ظاهری بدن تأثیر می‌گذارد. هامون این نوع نشانه را «فیزیکال–احساسی» می‌داند؛ نشانه‌ای که در بدن قابل رؤیت یا حداقل قابل حدس است.

در «أَجْسَادُهُمْ نَحِيفَةٌ»، نشانه صریح فیزیولوژیک ارائه می‌شود. لاغری جسمی یک داده بدنی مستقیم است که مخاطب بی‌واسطه مشاهده می‌کند. این نحافت به‌معنای کم‌شدن توده بدن، کاهش چربی و حتی تحلیل ماهیچه‌هاست. از دیدگاه هامون، این نوع توصیف بدنی از مستندترین داده‌ها برای سطح فیزیولوژیکی شخصیت است، زیرا بدن را به‌عنوان «متنی قابل مشاهده» عرضه می‌کند. شخصیت متقین در ظاهر جسمانی خود آثار ریاضت، مراقبت و کاهش تعلقات جسمی را آشکارا نشان می‌دهد.

همچنین در عبارت «قَدْ بَرَاهُمُ الْخَوْفُ بَرْيَ الْقِدَاحِ يَنْظُرُ إِلَيْهِمُ النَّاظِرُ فَيَحْسَبُهُمْ مَرْضَى، وَمَا بِالْقَوْمِ مِنْ مَرَضٍ»، تشبیه به تیرپردازی یا تراشیدن تیر نشان می‌دهد که بدن متقی از شدت خوف به‌گونه‌ای «تراشیده و تحلیل‌رفته» شده است. این یک نشانه فیزیولوژیک قوی است، زیرا ترس معمولاً خود را در تغییرات بدنی مثل کاهش وزن، انقباض عضلانی، نحیف‌شدن چهره، و حتی لرزش یا خشک‌شدن پوست نشان می‌دهد. در اینجا بدن مانند چوبی که پیاپی تراشیده شود، نازک و سبک شده است. این تصویر فیزیکی مستقیمی از اثر خوف بر جسم است. جمله «يَنْظُرُ إِلَيْهِمُ النَّاظِرُ فَيَحْسَبُهُمْ مَرْضَى، وَمَا بِالْقَوْمِ مِنْ مَرَضٍ» نیز یکی از روشن‌ترین نشانه‌های فیزیولوژیکی را ارائه می‌دهد: ظاهر جسمانی متقین به اندازه‌ای تحلیل‌رفته و نحیف است که بیننده گمان می‌کند بیمارند. این گمان به بیماری یک برداشت کاملاً جسمی است، نه اخلاقی یا معنوی. بیننده آثار ضعف، رنگ‌پریدگی، فرسودگی یا لاغری بیش از حد را می‌بیند و آن را به بیماری نسبت می‌دهد. در این سطح، نشانه‌ای که دیده می‌شود صرفاً «ظاهر فیزیکی» است. به تعبیر هامون، این «فیزیونومی» شخصیت است: ساخت ظاهری بدن که معنای اولیه را می‌سازد.

### ۴-۳-۲-۲. سطح روانی- عاطفی

در خطبه همّام، حالات درونی و تجربه‌های عاطفی متقین از طریق مجموعه‌ای از نشانه‌های زبانی آشکار می‌شود. این نشانه‌ها نه‌تنها احساسات ایشان را بازتاب می‌دهند، بلکه ساخت روانی شخصیت را در چارچوب نشانه‌شناسی هامون تثبیت می‌کنند. شواهد خطبه نشان می‌دهد که متقین پیش از آنکه در رفتار بیرونی تعریف شوند، در درون دارای ساختی عاطفی ویژه‌اند. امام(ع) به حالت‌های درونی متقین اشاره می‌کند که نشان‌دهندهٔ تعادل عاطفی آنان است. برای مثال در عبارت «يَمْزُجُ الْحِلْمَ بِالْعِلْمِ، وَالْقَوْلَ بِالْعَمَلِ»، نوعی هماهنگی درونی میان دانش، بردباری و رفتار دیده می‌شود. این هماهنگی بیانگر آن است که شخصیت متقین از تعارض‌های درونی و ناهماهنگی میان باور و عمل دور است.

همچنین در عبارت «فِي الزَّلَازِلِ وَقُورٌ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۳)، متقین در شرایط بحرانی و ناپایدار، دارای وقار و ثبات معرفی می‌شوند. این توصیف، نشانه‌ای از استحکام روانی و آرامش درونی آنان است و شخصیت متقین را در سطح عاطفی، شخصیتی متعادل و استوار بازنمایی می‌کند.

از سوی دیگر، فراز «وَإِنِ اسْتَصْعَبَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فِيمَا تَكْرَهُ، لَمْ يُعْطِهَا سُؤْلَهَا فِيمَا تُحِبُّ» (همان) بیانگر کشمکش درونی متقین با خواهش‌های نفسانی است. این فراز نشان می‌دهد که متقین فاقد میل و احساس نیستند، بلکه توانایی هدایت و مهار تمایلات درونی خود را دارند. در نگاه نشانه‌شناختی، این تعارض کنترل‌شده یکی از عناصر سازنده عمق روانی شخصیت محسوب می‌شود.

در فراز «يَبِيتُ حَذِراً وَيُصْبِحُ فَرِحاً؛ حَذِراً لِمَا حُذِّرَ مِنَ الْغَفْلَةِ، وَفَرِحاً بِمَا أَصَابَ مِنَ الْفَضْلِ وَالرَّحْمَةِ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۳)، امام علی(ع) دو حالت متقابل عاطفی ـ حذر و فرح ـ را در کنار هم می‌نشاند و از این رهگذر ساختی متعادل از روان متقین را ترسیم می‌کند. «حذر» در اینجا نشان‌دهندهٔ آگاهی و بیداری قلبی در برابر غفلت است و ریشه در درونی‌شدن هشدار الهی دارد؛ درحالی‌که «فرح» شادی عمیق و معنوی برخاسته از ادراک فضل و رحمت خداوند است. این دو قطب عاطفی، نظام روانی متقین را در توازن میان خوف و رجا، مسئولیت و امید نشان می‌دهد. از دیدگاه نشانه‌شناسی فیلیپ هامون، چنین ترکیب متضادی بیانگر «تعادل عاطفی معنابخش» در شخصیت است؛ تعادلی که نه از سر بی‌احساسی، بلکه حاصل آگاهی دینی و انسجام درونی است و نشان می‌دهد عواطف متقین در چارچوب نظام ارزشی و معنایی متن سازمان یافته‌اند.

### ۵-۳-۲-۲. سطح اجتماعی

در سطح اجتماعی، شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد متقین چگونه در جامعه حضور دارند. در عبارت «**بعیداً فحشه لیناً قوله**» شخصیت متقین به‌عنوان فردی معرفی می‌شود که از سخنان زشت و رفتار خشن دوری می‌کند و در گفتار نرم‌خو است. این ویژگی‌ها باعث می‌شود که حضور او در جامعه با آرامش و احترام همراه باشد. همچنین در عبارت «قریباً أمله» اشاره می‌شود که آرزوهای او نزدیک و محدود است؛ به این معنا که زندگی اجتماعی او بر پایه اعتدال و دوری از حرص و طمع شکل گرفته است. چنین نگرشی موجب می‌شود که تعامل او با دیگران عادلانه و متعادل باشد.

یکی از روشن‌ترین نمودهای سطح اجتماعی و اخلاقی شخصیت متقین در خطبه همّام، عبارت «لاَ يَحِيفُ عَلَى مَنْ يُبْغِضُ، وَلاَ يَأْثَمُ فِيمَنْ يُحِبُّ. يَعْتَرِفُ بِالْحَقِّ قَبْلَ أَنْ يُشْهَدَ عَلَيْهِ، لاَ يُضِيعُ مَا اسْتُحْفِظَ، وَلاَ يَنْسَى مَا ذُكِّرَ» است. عبارت **«لا يَحيفُ على مَن يُبغِض و لا يَأثَمُ فيمن يُحِبّ»** بیانگر آن است که متقی در روابط اجتماعی تحت تأثیر حبّ و بغض شخصی از عدالت منحرف نمی‌شود؛ نه به دشمن ستم می‌کند و نه به خاطر دوست، مرتکب گناه یا جانبداری ناعادلانه می‌شود. همچنین **«يعترف بالحق قبل أن يشهد عليه»** نشانه صداقت و مسئولیت‌پذیری اوست و **«لا يضيع ما استحفظ و لا ينسى ما ذُكّر»** بر امانت‌داری و پایبندی به وظیفه دلالت دارد. در مجموع، این توصیف‌ها متقین را افرادی عادل، امین و مسئول در تعاملات اجتماعی معرفی می‌کند.

## ۳. نتیجه‌گیری

در این پژوهش به بررسی و تحلیل نشانه‌شناسی شخصیت متقین در خطبهٔ معروف «همّام» در نهج‌البلاغه پرداخته و در پایان، نتائج زیر حاصل شد:

– شخصیّت «متقین» در خطبهٔ همّام، تنها یک واژه نیست، بلکه نقطهٔ مرکزی شبکه‌ای از دال‌های متعدد است: دال‌های زبانی، اخلاقی، رفتاری، روانی، اجتماعی، عبادی و گفتمانی. همین تکثر ساختاری باعث می‌شود دال «متقین» در متن تبدیل به یک «هسته معنایی» شود؛ هسته‌ای که مدلول‌های آن به‌صورت تدریجی و از طریق چینش سنجیده امام ساخته می‌شود. این تحلیل‌ها کاملاً با نظریهٔ هامون هماهنگ است؛ زیرا در نظریهٔ او، شخصیت تنها در توالی دال‌ها و در هم‌نشینی نشانه‌ها معنا می‌گیرد. بنابراین، «شخصیت متقین» در خطبهٔ همّام یک برساخت نشانه‌ای است که معنایش از بیرون متن گرفته نمی‌شود، بلکه در دل متن و از رهگذر شبکه‌ای از نشانه‌های متوالی شکل می‌گیرد.

– مدلول شخصیت متقین در خطبه همّام یک مدلول ساده، خطی و تک‌ساحتی نیست، بلکه ساختاری شبکه‌ای و چندلایه است. این مدلول از لایهٔ ارزشی آغاز می‌شود، با لایهٔ رفتاری و ظاهری ادامه می‌یابد، به سطح خودمهاری و مراقبت حواس می‌رسد، در نظام ادراک توحیدی عمق می‌یابد، با حالات روانی و روحی غنا پیدا می‌کند، در روابط اجتماعی تجسم می‌یابد، در عبادت و مواجهه با قرآن به اوج تربیتی می‌رسد، و سرانجام در یقین اخروی و حضور غیب، به صورت یک افق وجودی کامل درمی‌آید. به تعبیر دیگر، «متقین» در خطبه همّام مدلول انسانی است که هم درونش سامان یافته، هم بیرونش منظم است؛ هم رابطهٔ او با خدا استوار است، هم رابطهٔ او با مردم اخلاقی است؛ هم زبانش متعادل است، هم قلبش بیدار؛ هم نیازهایش سبک است، هم افق نگاهش بلند. این جامعیت سبب می‌شود که شخصیت متقین در منطق نشانه‌شناختی هامون، نه فقط یک شخصیت دینی، بلکه یک ساختار معنایی تمام‌عیار باشد.

– این خطبه، شخصیت متقین را نه در قالب تعریف مفهومی، بلکه از طریق انباشتِ نشانه‌های رفتاری، روانی، معرفتی و ارزشی می‌سازد. این انباشت، همان چیزی است که دال «متقین» را به مدلولی غنی و زنده تبدیل می‌کند. در واقع، اگر دال «متقین» در آغاز تنها یک عنوان بود، اکنون در پایان فرایند توصیف،

به مدلولی تبدیل شده است که در ذهن مخاطب به صورت چهره‌ای کامل و چندبعدی حضور دارد؛ بدین‌سان، شخصیت متقین در سطح مدلول، نه‌تنها بازنمایی یک فرد مؤمن، بلکه ترسیم معماری کامل انسانِ متعالی در منطق علوی است.

– شخصیت متقین در خطبهٔ همّام در سطوح مختلف توصیفی، کنشی، گفتاری، روانی، اجتماعی، معرفتی و وجودی شکل می‌گیرد. هر یک از این سطوح مجموعه‌ای از نشانه‌ها را در اختیار خواننده قرار می‌دهد که از طریق آن‌ها هویت چندلایهٔ این شخصیت آشکار می‌شود. در نتیجه، تحلیل شخصیت متقین در چارچوب نظریهٔ فیلیپ هامون نشان می‌دهد که امام علی(ع) با بهره‌گیری از شبکه‌ای متنوع از نشانه‌های زبانی و معنایی، تصویری جامع و چندبعدی از انسان متقی ارائه می‌دهد.

## منابع


– آشوری، نسیم (۱۴۰۲). *تحلیل و بررسی پنج خطبه از نهج‌البلاغه با تکیه بر نظریه گرایس*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه کاشان.

– احمدی، بابک (۱۳۷۵). *ساختار و تاویل متن*. ج ۱. چاپ سوم. تهران: مرکز.

– استون، الین و ساوانا، جرج (۱۳۸۲). «نشانه‌شناسی شخصیّت». مترجم: داوود زینلو. *مجله هنر*. ش ۵۵. صص: ۴۸– ۶۳.

– اسدی، سعید و فرهنگ، فربد (۱۳۸۹). «نشانه‌شناسی نام شخصیّت‌های نمایشی در نمایش‌نامه مرگ فروشنده». *نشریهٔ هنرهای زیبا– هنرهای نمایشی و موسیقی*، ش ۳۹. صص: ۱۳–۲۳.

– اقبالی، عباس؛ حسن‌پور، مهوش (۱۳۹۵). «نگاهی سبک‌شناسانه به خطبهٔ متّقین». *پژوهشنامه نهج‌البلاغه*. س چهارم. ش۱۴. صص: ۱۰۹–۱۲۸.

– برزگر، فاطمه (۱۴۰۱). *نشانه‌شناسی شخصیت فتنه‌گران در نهج‌البلاغه بر اساس نظریه فیلیپ هامون*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. استاد راهنما: پرویز احمدزاده و مریم بخشی. دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.

– تسلیم جهرمی، فاطمه (۱۴۰۰). «واکاوی شخصیت امام علی (ع) در شعر دورهٔ صفوی بر اساس نظریهٔ فیلیپ هامون». *پژوهش‌نامهٔ علوی*. سال۱۲. شمارهٔ۲. صص ۳–۳۰.

– حمداوی، جمیل (۲۰۱۵). *الاتجاهات السیمیوطیة*. بیروت: المنظمه العربیه للترجمه.

– دشتی، محمد (۱۳۸۰). *ترجمه نهج‌البلاغه*. چاپ اول. تهران: اوج علم.

– دلبری، سیدمحمد (۱۳۹۵). «دلالت‌های تربیتی معناشناسی "قلب" در قرآن کریم». *پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن*. شماره۹. صص۸۱–۱۰۶.

– دینه سن، آنه ماری (۱۳۸۰). *درآمدی بر نشانه‌شناسی*. ترجمهٔ مظفر قهرمان. آبادان: پرسش.

– رضائی، نفیسه (۱۳۹۳). *نشانه‌شناسی خطبه‌های نهج‌البلاغه: ۳ (شقشقیه)، ۱۹۳ (متقین)، ۸۳ (الغرّاء)، ۱۰۹ (معروف به الزهراء) و خطبهٔ ۱۷۶*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. استاد راهنما: سیدرضا میراحمدی. دانشگاه کاشان.

– رسولی، حجت؛ امیدی‌پور، ولی (۱۳۹۶). «بررسی سبک‌شناختی خطبهٔ همّام». *پژوهشنامه نهج‌البلاغه*. س پنجم. ش۱۷. صص: ۱–۱۹.

- زرقانی، سیدمهدی؛ اخلاقی، الهام (۱۳۹۱). «تحلیل ژانر شطح بر اساس نظریهٔ کنش گفتار». *فصلنامه ادبیات عرفانی دانشگاه الزهرا*. س سوم. ش۶. صص: ۶۲-۸۰.
- سجودی، فرزان (۱۳۹۰). *نشانه‌شناسی: نظریه و عمل*. تهران: نشر علم.
- _____ (۱۳۹۵). *نشانه‌شناسی کاربردی*. تهران: نشر علم.
- سرافراز، حسن (۱۳۹۰). «استوارت هال و مهار بحران: خوانشی بر کتاب مهار بحران». *نامه فرهنگ و ارتباطات*. ش۱. ص۱۴۱-۱۶۰.
- صفوی، کورش (۱۴۰۱). *آشنایی با زبان‌شناسی در مطالعات ادب فارسی*. چاپ ششم. تهران: علمی.
- طاهری‌نیا، علی‌باقر؛ حیدری، زهره (۱۳۹۳). «ساختار نشانه‌ای شخصیّت حضرت مریم (س) در قرآن کریم». *فصلنامه لسان مبین* (پژوهش ادب عربی). س پنجم. ش ۱۵. صص: ۴۵- ۶۴.
- عامری، محمدعلی و دیگران (۱۳۹۵). «نشانه‌شناسی ادبی شخصیّت فرعون در قرآن کریم». *فصلنامهٔ پژوهش‌های ادبی- قرآنی*. س چهارم. ش ۲. صص: ۱۴۴- ۱۶۵.
- عرفت‌پور، زینه (۱۴۰۳). *تصویرپردازی هنری نکوهش دنیا در ده خطبه از نهج‌البلاغه*. چاپ دوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- عظیمی‌فرد، فاطمه (۱۳۹۲). *فرهنگ توصیفی نشانه‌شناسی*. چاپ اول. تهران: علمی.
- عیاشی، منذر (۱۴۲۹ق). *العلاماتیهٔ و علم النص*. دمشق: دارالمحبهٔ.
- کارتر، دیوید (۱۳۹۵). *آشنایی با نظریه‌های ادبی*. چاپ اول. تهران: پارسیک.
- لیاقتدار، محمدجواد (۱۳۹۲). *تربیت در نهج‌البلاغه: نگاهی تربیتی به بحث اعتدال در خطبه همّام*. چاپ اول. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- محمدقاسمی، حمید (۱۳۹۰). *جلوه‌هایی از هنر تصویرآفرینی در نهج‌البلاغه*. چاپ دوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- مقیم، محدثه و همکاران (۱۴۰۴). «نشانه‌شناسی شخصیت حضرت آدم در قرآن کریم با تکیه بر نظریهٔ فیلیپ هامون». *روایت‌شناسی*. سال۹. شماره۱۸. صص ۲۹۰-۳۳۳.
- مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۹۳). *دانش‌نامهٔ نظریه‌های ادبی معاصر*. ترجمه: مهران مهاجر و محمد نبوی. چاپ پنجم. تهران: آگه.
- هامون، فیلیپ (۱۹۹۰). *سمیولوجیهٔ الشخصیات الروائیهٔ*. ترجمهٔ سعید بنگراد. (د، ط). المغرب: دارالکلام.